

**МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ**

*Факультету № 6
Кафедра соціології та психології*

ТЕКСТ ЛЕКЦІЇ

навчальної дисципліни «**Психологія сімейних стосунків**»
вибіркових компонент
освітньої програми першого (бакалаврського) рівня вищої освіти

053 Психологія (практична психологія)

за темою – Сім'я та її вплив на формування особистості дитини

Харків 2020

ЗАТВЕРДЖЕНО

Науково-методичною радою
Харківського національного
університету внутрішніх справ
Протокол від 23.09.20 № 9

СХВАЛЕНО

Вченою радою факультету № 6
Протокол від 16.09.20 № 6

ПОГОДЖЕНО

Секцією Науково-методичної ради
ХНУВС з гуманітарних та соціально-
економічних дисциплін
Протокол від 18.09.20 № 5

Розглянуто на засіданні кафедри соціології та психології (протокол від 7.09.20 № 9)

Розробник:

Доцент кафедри соціології та психології Харківського національного університету внутрішніх справ, кандидат психологічних наук, доцент Греса Н.В.

Рецензенти:

1. Кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник, доцент кафедри психології та педагогіки гуманітарного факультету Національної академії Національної гвардії України, Воробйова І.В.
Доцент кафедри соціології та психології факультету №6 Харківського національного університету внутрішніх справ, кандидат психологічних наук, доцент, Шиліна А.А.

План лекції

1. Роль сім'ї в соціалізації дитини.
2. Класифікації стилів сімейного виховання.
3. Типи батьківської любові та батьківські директиви.
4. Причини неадекватного відношення батьків до дітей.

Рекомендована література:

Основна

1. Максимова Н.Ю. Соціальна робота з сім'єю : підручник Київ : ВПЦ "Київ. ун-т", 2015. 350с.
2. Опорний конспект лекцій з курсу «Психологія сім'ї» для студентів напряму підготовки 6.030103 «Практична психологія». Мукачєво: Вид-во МДУ, 2016р. 94с.
Режим доступа:
<http://dspace.msu.edu.ua:8080/bitstream/123456789/720/1/%D0%9C%D0%B0%D1%80%D1%86%D0%B5%D0%BD%D1%8E%D0%BA%20%D0%9C.%D0%9E.%20%D0%9F%D1%81%D0%B8%D1%85%D0%BE%D0%BB%20%D1%81%D1%96%D0%BC%27%D1%97.pdf>
3. Помиткіна Л.В. Психологія сім'ї. Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. Л.В. Помиткіна, В.В. Злагодох, Н.С. Хімченко Н.І. К.: Вид-во Нац. авіац. ун-ту «НАУ-друк», 2010. 270 с. Режим доступа: http://shron1.chtyvo.org.ua/Pomytkina_Liubov/Psykholohiia_simji.pdf
4. Психологія сім'ї: навч. посібник / [Поліщук В.М., Ільїна Н.М., Поліщук С.А., Мисник С.О., Савченко Ю.Ю. та ін.]; за заг. ред.В.М. Поліщука. – [2-е вид.]. – Суми: ВТД «Університетська книга», 2008. 282 с.
5. Эйдемиллер Э.Г., Юстицкис В. Психология семьи и семейная психотерапия. СПб.: Питер. 1999. –656

Допоміжна

1. Психологія сімейних взаємин: нав.посіб./[М.С. Корольчук, ПП. Криворучко, В.І. Осьодло та ін.]; заг.ред.М.С. Корольчука. – К.:Ніка-Центр, 2010. 296 с.
2. Бондарчук О.І. Психологія сім'ї: Курс лекцій. К.МАУП, 2001. 96с.
3. Овчарова Р.В. Психология родительства . М. : Академия, 2005. 368 с.
4. Олифирович Н.И., Зинкевич-Куземкина Т.А., Валента Т.Ф. Психология семейных кризисов / Н.И. Олифирович, СПб.: Речь, 2007. 360 с.
5. Программа тренинговых занятий по теме: «Детско-родительские отношения» : методические рекомендации / сост. Л.А. Дубовицкая. Ханты-Мансийск: Принт – Класс, 2010. 66с.

Інформаційні ресурси в Інтернеті

1. Пошукова система Google Scholar <http://scholar.google.com/>
2. Пошукова система Springer <https://link.springer.com/>
3. Пошукова система Google books <https://books.google.com/>
4. Moodle — Національний університет «Острозька академія» <https://moodle.oa.edu.ua/login/index.php>

Текст лекції

1. Роль сім'ї в соціалізації дитини.

Соціалізація — це «процес входження індивіда в соціальне середовище», «засвоєння ним соціальних впливів», «залучення його до системи соціальних зв'язків». Людина не просто засвоює соціальний досвід, але і перетворює його у власні цінності, установки, орієнтації (Андрєєва.). Соціалізація — це особливий процес включення дитини в суспільство, процес і результат засвоєння, активного відтворення індивідом соціального досвіду. Він може відбуватися як стихійно, так і цілеспрямовано (виховання).

Стадії соціалізації Р. М. Андрєєва:

Дотрудова стадія охоплює весь період життя людини до початку трудової діяльності. Ця стадія ділиться на два періоди: а) рання соціалізація, що охоплює час від народження дитини до вступу його до школи, б) стадія навчання. *На дотрудовій стадії* виділяють наступні інститути соціалізації: сім'я, дошкільні дитячі установи, школа, різні позашкільні освітні установи.

Трудова стадія соціалізації охоплює період зрілості людини. *Інститутами соціалізації на трудовій стадії* є трудові колективи, суспільні групи (наприклад, різного роду клуби і союзи — спортивні, туристичні, оздоровчі, творчі), церква. Сім'ю не прийнято розглядати як інститут соціалізації на трудовій стадії, проте на підставі ряду психологічних робіт можна стверджувати, що сім'я продовжує залишатися інститутом соціалізації особистості: по-перше, як батьківська сім'я, оскільки по її моделі люди вибудовують власну сім'ю (Кратохвіл З, Річардсон Р., Димнова Т. І., Захаров А. І.), а також в сенсі її впливу на особливості творчого становлення, спрямованості інтересів і активності особистості і її життєвого шляху в цілому (Андрєєва); по-друге, інститутом соціалізації особистості в зрілому віці є і власна сім'я, яку створює людина на дотрудовій стадії (вуз) або в період трудової стадії соціалізації. Поза сумнівом, сім'я (подружжя, діти, інші родичі) впливають на формування особистості: становлення характеру, зміни цінностей, провідних пріоритетів, зрілості особистості. Сторіччями вступ до браку і успішне життя в сім'ї розглядалися як складові зрілості людини, а тривале холостяцтво і дружба з молодшими — як те, що не викликало пошани (Белов Ст. І., Громико М. М., 1991).

Післятрудова стадія соціалізації. Літній вік розглядається як вік, що вносить істотний внесок до відтворення соціального досвіду. Питання виникає лише про зміну типу активності в цей період. «Літня людина ставить перед альтернативою вибору подальшого життя або по шляху збереження себе як індивіда, або по шляху збереження себе як особистості і суб'єкта діяльності. У тому і іншому випадку питання стоїть про подальше особистісне самовизначення, вибір стратегії життєвого шляху, пошуки сенсу життя».

В порівнянні з іншими соціальними інститутами сім'я має найбільший вплив на становлення особистості дитини.

Порівняно з іншими соціальними інститутами сім'я має певні **особливості, що істотно впливають на становлення особистості дитини**. Розглянемо їх.

1. Наявність усіх форм життєдіяльності людини, що реалізуються через функції сім'ї. У результаті сім'я формує власний спосіб життя, мікрокультуру, основою якої є цінності й елементи культури суспільства чи окремих його соціальних верств. Таким чином, на думку А. Карлсона, сім'я — це суспільство в мініатюрі, з якого вибудовується соціальна взаємодія загалом.
2. Включеність дитини в сім'ю з дня її народження, формування саме в сім'ї перших уявлень про те, що добре і що погано, що таке добро і зло, коли дитина найбільшою мірою сприймає виховні впливи. Фактично сім'я є першою сполучною ланкою між людиною і суспільством, яка передає від покоління до покоління генетичний код, певні соціальні цінності, що на суб'єктивному рівні є ціннісними орієнтаціями членів сім'ї.
3. Безперервність і тривалість контакту людей різної статі, віку, з різним обсягом життєвого досвіду спричиняються до інтеріоризації дітьми зразків поведінки насамперед батьків і тільки потім — людей поза сім'єю.
4. Переважно емоційний характер зв'язків між членами сім'ї, що базуються на любові і симпатії, створює сприятливу основу для спрацьовування таких неусвідомлюваних дитиною соціально-психологічних механізмів впливу, як наслідування, навіювання, психічне “зараження”. При цьому забарвленість емоційних контактів впливає на формування почуття задоволення (незадоволення) собою і оточенням.

Особливо важливою роль сім'ї в становленні особистості дитини відіграє перший етап її соціалізації.

На першій стадії (до року) дитина розвивається по принципу «довіра - недовіра». Наскільки дитина буде довіряти іншим людям, залежить в першу чергу від материнської турботи, від того як вона буде спілкуватися з

дитиною, від здібності матері передавати відчуття стабільності та від того, що вона є першою людиною в житті дитини, якій можливо довіряти.

На другій стадії (1-3 року) дитина розвивається за принципом «автономія-сором і сумнів». Формується здібність до самоконтролю тілесних проявів, встановлюється співвідношення проявів впертості і добровільності дій. Особливості такого співвідношення залежать від готовності батьків поступово давати дитині можливість самостійно контролювати свої дії, обмежуючи його в тих сферах життя, які можуть бути небезпечними для дитини і оточуючих. Переживання сорому проявляється як гнів, спрямований на себе, коли дитині забороняється бути самостійним, коли батьки постійно всі роблять за дитину. В результаті у дитини може сформуватися невпевненість в собі, слабка воля.

Третя стадія (3-6 років) визначається розвитком у дитини за принципом «ініціативність-вина». Переважатиме у дитини ініціатива, залежить від того, як батьки відносяться до його волевиявлення, визнають і задовольняють право дитини на допитливість, фантазію, творчість. Відчуття вини у дитини викликають батьки, які не заохочують його в прояві самостійності або навпаки карають.

Таким чином, сім'я, особливості взаємодії батьків і дитини багато в чому забезпечують (або не забезпечують) успіхи дитини на подальших етапах його соціалізації.

До характеристик, які визначають особливості соціалізації в сім'ї, відносять:

- соціально-демографічну структуру сім'ї (соціальне положення членів сім'ї, професійного статусу батьків, стать, вік, кількість членів сім'ї, наявність різних поколінь);
- домінуючий психологічний клімат, емоційна настроєність сім'ї;
- тривалість і характер спілкування з дітьми;
- загальну і психолого-педагогічну культуру батьків;
- зв'язок сім'ї з іншими соціумами (школою, родичами);

- матеріально-побутові умови.

Сучасна українська сім'я часто не має можливості повністю реалізувати свій виховний потенціал. Це пояснюється особливостями суспільного виховання, негативними змінами усередині сім'ї: зниженням її стабільності, малодітністю, послабленням традиційної ролі батьківства, трудовою зайнятістю жінки і ін.

Психологічні механізми соціалізації, за допомогою яких батьки впливають на дітей.

Існує декілька соціально-психологічних механізмів соціалізації:

- 1) ідентифікація** — ототожнення індивіда з деякими людьми або групами, що дозволяє засвоювати різноманітні норми, відносини і форми поведінки, які властиві оточуючим. Прикладом ідентифікації є статево-рольова типізація — процес надбання індивідом психічних особливостей і поведінки, характерних для представників певної статі;
- 2) наслідування** — свідоме або несвідоме відтворення індивідом моделі поведінки, досвіду інших людей (зокрема, манер, рухів, вчинків і так далі);
- 3) навіювання** — дія на поведінку і психіку людини, що припускає некритичне сприйняття ним особливостей інформації. Навіювання — процес неусвідомленого відтворення індивідом внутрішнього досвіду, думок, відчуттів і психічних станів тих людей, з якими він спілкується;
- 4) фасілітація** — стимулюючий вплив поведінки одних людей на діяльність інших, в результаті якого їх діяльність протікає вільніше і інтенсивніше («фасілітація» означає «полегшення»);
- 5) конформність** — усвідомлення розбіжності в думках з навколишніми людьми і зовнішня згода з ними, що реалізовується в поведінці (Немов)

Крім того, батьки впливають на своїх дітей через механізм підкріплення: заохочуючи поведінку, яка вважається правильною, і, караючи дитину за порушення правил, батьки поступово укорінюють в його свідомості систему норм.

Батьки можуть використовувати різні способи заохочення – соціально-психологічні (наприклад, схвалення, подяка) або матеріальні (винагороди, привілеї). Заохочення може бути позитивним: тільки позитивних дій та вчинків; своєчасність заохочення; дотримання міри заохочення (якщо дітей хвалять за все, що б вони не зробили, схвалення перестає бути способом заохочення).

Покарання – розумна система покарань необхідна, вона допомагає виховувати відповідальність, вміння долати певні спокуси. Покарання : додаткові обов'язки, втрата або обмеження певних правил, моральне засудження в різних формах.

Якщо потрібно покарати дитину за певну провину, це слід робити одразу після неї. При цьому необхідно бути суворим, але не жорстоким. Надто суворе покарання, як правило, викликає в дитини страх і озлобленість, вона починає уникати людини, що суворо поводить з нею, а в разі загострення стосунків може втекти з дому. Дослідження свідчать: правила поведінки, що нав'язуються через суворе покарання, діти засвоюють найменшою мірою. Покарання буде дієвішим, якщо пояснити дитині, за що її карають. Експериментально встановлено, що дитина швидше підкориться, якщо їй спокійно і дохідливо пояснити, чому вона має це робити, ніж без пояснень покарати за неслухняність.

Засіб заохочення	
ефективний	неефективний
Заохочення пропорційне до зусиль, витрачених дитиною	Заохочення не залежить від зусиль, витрачених дитиною
Батьки пояснюють, що саме варте заохочення	Заохочення в цілому
Заохочується досягнення певних результатів, що відповідають інтересам та індивідуально-психологічним можливостям дитини	Заохочується досягнення результатів взагалі, часто таких, що не відповідають інтересам та індивідуально-психологічним можливостям дитини
Досягнення дитини батьки оцінюють порівняно з її попередніми досягненнями	Досягнення дитини батьки порівнюють з досягненнями інших, орієнтуючи дитину на конкуренцію
Пов'язуючи досягнення з докладеними зусиллями, батьки показують можливість досягнень у майбутньому залежно від реалізації потенційних можливостей дитини	Досягнення дитини батьки пов'язують з наявністю здібностей дитини, сприятливими обставинами або з їх власними зусиллями
Батьки розвивають у дитини внутрішню мотивацію досягнення успіхів у діяльності, тому дитина намагається розвинути відповідні вміння чи дістати задоволення від діяльності	Заохочуючи, батьки спираються здебільшого на зовнішні стимули, тому дитина прагне успіху, щоб отримати винагороду, перемогти когось тощо
Батьки сприяють виявленню зацікавленості в досягненні нових успіхів, коли досягнуто попередніх результатів	Батьки відволікають від необхідності постійно працювати для досягнення успіхів

Сімейна соціалізація не зводиться до безпосередньої «парної» взаємодії дитини та батьків. Так ефект ідентифікації може бути нейтралізовано за рахунок рольової взаємодоповненості. Наприклад, в сім'ї де обидва батьки вміють добре вести хазяйство, у дитина може й не проявитися ця здібність, хоча й має добрий взірець, тобто сім'я не потребує в прояві цих якостей, й навпаки в сім'ї де мати безхазяйна, цю роль може взяти на себе старша донька.

Ще одним з важливих механізмів виступає механізм психологічної протидії. Наприклад, юнак, свободу якого дуже обмежують, може виробити підвищене бажання до самостійності, а той кому все дозволяють, вирости залежним. Тому певні властивості дитини в принципі не виводяться ні зі

властивостей його батьків (ні по подібності, ні по контрасту) , ні з окремо взятих методів виховання.

Важливою умовою виховання є батьківський авторитет — вплив батька і матері на дітей, заснований на знаннях, етичних достоїнствах, що виховує пошану до батьків і кінець кінцем — до дорослих людей взагалі. **Авторитет** (влада, вплив) — загальновизнана довіра, пошана. Виховання у сім'ї ґрунтується передусім на авторитеті батьків, оскільки для дитини перших років життя зміст їх авторитету, за словами А. Макаренка, полягає в тому, що він не вимагає ніяких доказів, приймається нею як безсумнівна гідність старшого, як його сила і цінність. Авторитет реалізує себе у впливі особистості, життєвому досвіді, заснованому на знаннях, моральних чеснотах.

Розрізняють такі види авторитету: **формальний**, який визначається особливостями соціальної ролі; **функціональний**, який спирається на компетентність, ерудицію, досвід; **особистісний**, який залежить від особистісних якостей.

Авторитет батьків залежить від частоти і якості контактів з дитиною; інформованості про справи дитини; ступінь розуміння і рівня вирішення питань, які турбують дитину; активності в самовдосконаленні і вдосконаленні оточення. Аналізуючи досвід сімейного виховання, А. Макаренко зробив висновок: багато батьків не розуміють значення свого авторитету для дітей. **Іноді поведінка батьків приводить до формування помилкового авторитету. Основні види помилкового авторитету.**

Авторитет придушення. Це найстрашніший сорт авторитету хоча і не самий шкідливий. Найбільше таким авторитетом страждають тато. Якщо батько завжди ричить, завжди сердиться, за кожну дрібницю вибухає громом, при всякому зручному і незручному випадку хапається за ціпок або за ремінь, на кожне питання відповідає брутальністю, кожну провину дитини відзначає покаранням, - то це і є авторитет придушення.

Такий батьківський терор тримає в страху всю родину, не тільки дітей, але і мати. Він приносить шкоду не тільки тому, що залякує дітей, але й тому, що робить мати нульовою істотою, що здатна бути тільки служницею. Даний авторитет нічого не виховує, він тільки привчає дітей подалі триматися від страшного батька, він викликає дитячу неправду і людське боягузтво, і в той же час він виховує в дитині жорстокість. З забитих і безвольних дітей виходять потім або нікчемні люди, або самодури, протягом всього свого життя мстять за пригнічене дитинство.

Авторитет відстані. Є такі батьки, та й матері, що серйозно переконані: щоб діти слухалися, потрібно поменше з ними розмовляти, подалі триматися, зрідка тільки виступати у виді начальства. Особливо любили цей вид у деяких старих інтелігентських родинах. Тут суцільно і поруч у батька який-небудь окремий кабінет, з якого він показується зрідка, як первосвященик. Обідає він окремо, розважається окремо, навіть свої розпорядження передає через матір. Бувають і такі матері: у них своє життя, свої інтереси, свої думки. Діти перебувають у віданні бабусі або навіть домробітниці.

Авторитет чванства. Намагаючись компенсувати відсутність справжнього авторитету, батьки постійно хизуються перед дітьми своїми «заслугами», розраховуючи на їх повагу до себе. Будучи переконаними у своїй правоті, вони не припускають, що їхні рішення та оцінки можуть бути піддані сумніву, обговоренню. Традиційним для них є твердження: «Я краще знаю, що тобі потрібно!». А.С.Макаренко називає "особливим видом авторитету віддалі", він виявляється в тому, що деякі люди вважають, що вони найзаслуженіші, найважливіші діячі і виявляють цю важливість на кожному кроці, показують це дітям. Діти й собі починають чванитись (перед товаришами, дорослими).

Авторитет педантизму. А.С.Макаренко визначив як заборону всього дітям батьками-бюрократами і формалістами. Такі батьки переконані, що діти повинні кожне батьківське слово вислухати з трепетом, що їхнє слово –

це святощі. Життя дитини у такій сім'ї, її інтереси, ріст минають непомітно для батьків, вони нічого не бачать крім свого бюрократичного начальствування в сім'ї.

Основою його є тотальний контроль за поведінкою дітей, організація їх на педантичне виконання всіх вимог і обов'язків, суворе дотримання режиму;

Авторитет резонерства. (франц. *raisonneur* – людина, яка повчає). Схильні до резонерства батьки постійно повчають своїх дітей, перетворюючи спілкування з ними на тривалі й нудні нотації, що часто збуджує у дітей внутрішній спротив; А.С.Макаренко надав такі характеристики: батьки заїдають дитяче життя нескінченними повчаннями, повчальними розмовами; батьки певні, що в повчаннях полягає головна педагогічна мудрість; у сім'ї завжди мало радощів і усмішки; діти не виявляють у батьків ніякого авторитету.

Авторитет любові. Не маючи справжнього авторитету, батьки вимагають від дитини слухняності як доказу своєї любові, спекулюють на їхніх почуттях («Якщо любиш маму, то ...»). Самі вони теж наголошують на своїй любові, вимагаючи від дитини слухняності («Якщо хочеш, щоб я тебе любила, то ...»); А.С.Макаренко називає найпоширенішою формою фальшивого авторитету. Його суть: "батьки переконані, щоб діти слухались, треба, щоб вони любили батьків; щоб заслужити любов, необхідно на кожному кроці показувати свою батьківську любов; засоби – ніжні слова, безконечні поцілунки, пестоші; непослух дитини батьки порівнюють з нелюбов'ю батька (матері); часто при дітях батьки розповідають знайомим: він страшенно любить тата (маму), це така ніжна дитина!"; дитина все повинна робити з любові до батьків. А.С.Макаренко критикує такі сторони цього авторитету: сімейний егоїзм; діти бачать, що батьків можна обдурити, залякати; першими жертвами дитячого егоїзму стають батьки.

Авторитет доброти. Такій моделі взаємодії властиві намагання батьків наголошувати на своєму винятково доброму ставленні до дитини, у всьому потакати їй, що породжує відчуття вседозволеності. Як правило, так

діє один із дорослих, намагаючись вигідно постати в очах дитини, на відміну від іншого; Найнерозумнішою формою авторитету називав А.С.Макаренко авторитет доброти. У цьому випадку дитяча слухняність також організовується через дитячу любов, але вона викликається не поцілунками та ласкавими словами, а діями, лагідністю, добротою батьків. Тато або мама виступають перед дитиною в образі доброго ангела. Вони все дозволяють, їм нічого не шкода, вони не скупі, чудові батьки. Дуже скоро в такій сім'ї діти починають просто командувати батьками.

Авторитет дружби. Рівноправне спілкування, своєрідне панібратство, часто породжує грубощі в спілкуванні, зневажливе ставлення дітей до батьків, а також інших дорослих. Усе це не має нічого спільного із щирим ставленням, справжньою дружбою, взаємоповагою батьків і дітей. А.С.Макаренко визначає в тому що, дружба між дітьми і батьками – то справа добра, але може й початися зворотний процес: діти починають виховувати батьків. У цих сім'ях діти називають батьків Петською або Маруською, сміються з них, грубо обзиваються, повчають на кожному кроці. Але і дружби тут немає, бо ніяка дружба неможлива без взаємної пошани.

Авторитет підкupu . Вимагаючи бажаної поведінки дитини, батьки обіцяють їй за те різноманітні матеріальні блага, поступки тощо. Така практика є особливо цинічною, аморальною. у А.С.Макаренко визначає як найбільш неморальну норму авторитету, коли слухняність купується подарунками та обіцянками. Батьки так і кажуть: будеш слухатись, куплю тобі коника, будеш слухатись, підемо до цирку. До форми фальшивого авторитету А.С.Макаренко відносить авторитет веселощів, авторитет вченості, авторитет "друзяки-хлопця", авторитет краси.

А.С.Макаренко визначив такі принципи справжнього батьківського авторитету у сім'ї: життя і робота батьків, їх громадське обличчя, їх поведінка; знання того, чим живе, цікавиться, що любить, чого не любить, чого хоче й чого не хоче дитина; лінія знання, допомоги, відповідальності. Отже, теорія авторитету в концепції родинного виховання А.С.Макаренка

займає провідне місце. Загалом, справжній авторитет повинен ґрунтуватися на громадській діяльності батьків, їх почутті, їх знанні життя дитини, допомозі їй та відповідальності за її виховання.

Справжній авторитет ґрунтується на любові, пошані до особистості дитини у поєднанні з високою вимогливістю до нього.

Оптимальна батьківська позиція повинна відповідати наступним головним вимогам: адекватності, гнучкості і прогностичності.

Адекватність позиції дорослого ґрунтується на реальній точній оцінці особливостей своєї дитини, на умінні побачити, зрозуміти і поважати його індивідуальність. Батьки не повинні концентруватися тільки на тому, чого він хоче в принципі добитися від своєї дитини; знання і урахування його можливостей і схильностей – найважливіша умова успішності розвитку.

Гнучкість батьківської позиції розглядається як готовність і здатність зміни стилю спілкування, способів дії на дитину у міру його дорослішання і у зв'язку з різними змінами умов життя сім'ї. «Закостеніла», інфантилізує позиція веде до бар'єрів спілкування, спалахів неслухняності, бунту і протесту у відповідь на будь-які вимоги.

Прогностичність позиції виражається в її орієнтації на «зону найближчого розвитку» дитини і на завдання завтрашнього дня; це випереджаюча ініціатива дорослого, направлена на зміну загального підходу до дитини з урахуванням перспектив його розвитку.

2. Класифікації стилів сімейного виховання.

Сукупність установок батьків, їх емоційного відношення до дитини, сприйняття дитини батьками і відповідних способів поведінки з ним утворюють **стиль сімейного виховання**. В цілому виділяють наступні стилі сімейного виховання: авторитарний, ліберальний і демократичний.

Авторитарний (владний, контролюючий) стиль характеризується високим контролем, батьки чекають неухильного виконання своїх вимог;

відносини холодні, відчужені. При такому стилі виховання взаємодія між старшими і молодшими відбувається за ініціативою старших. Комунікація направлена переважно або виключно від старших до молодших. Такий стиль, з одного боку, дисциплінує молодших і формує у них бажані для старших установки і навички поведінки, з іншої – може викликати у них відчуження від старших, ворожість по відношенню до оточуючих, протест і агресію часто разом з апатією і пасивністю.

А.Б. Добрович приводить декілька ролей, які можуть бути нав'язані такими батьками. Це роль «козла відпущення», роль «забитого» і роль «Попелюшки».

Подібний стиль спілкування, на думку В.П. Левковича, що приводить до дефіциту позитивних емоційних компонентів міжособистісних відносин в сім'ї формує у дітей негативні якості: брехливість, скритність, озлобленість, жорсткість, безініціативність або протест і повне неприйняття авторитету батьків.

Всі автори сходяться в тому, що така батьківська позиція, такий стиль виховання приводить до формування у дитини тривожного типу особистості, невпевненості в собі, замкнутості, недовірливості. Дитина зростає приниженою, заздрісною, несамостійною.

Діти з таких сімей схильні до інтроверсії, яка ґрунтується на низькій самооцінці і невпевненості в собі. Не вступають в конфлікти, не завжди адекватно сприймають відношення оточуючих до себе, перебільшуючи його негативність.

Демократичний стиль виховання визначається високим рівнем вербального спілкування між дітьми і батьками; виключністю дітей в обговорення сімейних проблем, прислухаючись до їх думки; готовністю батьків прийти на допомогу, якщо це буде потрібно, вірою в успіх самостійної діяльності дитини.

Цей стиль виховання включає наявність спокійних і рівних взаємин між рівними особистостями – батьками і дітьми. Гідність дитини ніколи не

припиняється, а відносини в сім'ї добрі і теплі. Дитина вже з малих років відчуває себе повноправним членом сім'ї і бере участь у вирішенні сімейних проблем. Дитині надається повна свобода дій, батьки приділяють увагу творчому розвитку здібностей, заохочують самостійність спроб осмислити факти і особистий досвід.

Що стосується поведінки і вчинків дитини, то всі проступки батьки обговорюють з ним, щоб зрозуміти мотиви і щоб дитина могла зробити висновки, а не карають його за них. Такі діти швидко і легко оволодівають нормами людських взаємин і прагнуть не заподіювати шкоду іншим, оскільки у них вже якоюсь мірою вже сформовані етичні якості. На очах у дитини з дитинства доброзичливе відношення його батьків до оточуючих, уважне, поважне і неконфліктне. Сім'я має багато друзів і знайомих, а до родичів і батьків відноситься дбайливо.

У сім'ях з демократичним стилем виховання діти мають помірно виражену здібність до лідерства, помірну агресивність, прагнення контролювати інших, але самі насилу піддаються зовнішньому контролю.

Ліберальний стиль виховання (у термінології інших авторів — «потурання», «поблажливий», «гіпоопіка»). Для ліберального (вільного) стилю характерні теплі відносини між батьками і дітьми, низька дисципліна, спілкування “дитина-батько” превалює над відносинами “батьки- дитина”, а також ліберальні батьки не покладають на своїх дітей великих очікувань. Дитина належним чином не спрямовується, практично не знає заборон і обмежень з боку батьків або не виконує вказівок батьків, для яких характерне невміння, нездатність або небажання керувати дітьми. Ліберальні батьки дбайливі, уважні, у них дуже тісні відносини з дітьми. Більше всього вони турбуються про те, щоб дати дітям можливість виразити себе, творчі сторони своєї особистості і індивідуальність, і зробити їх щасливими. Вони вірять, що саме це навчить їх відрізняти правильне від неправильного. Ліберальним батькам складно встановити чіткі межі допустимої поведінки для своїх дітей, вони непослідовні і часто заохочують розкуту поведінку. Якщо певні правила

або стандарти і існують в сім'ї, то дітей не примушують слідувати їм повною мірою. Ліберальні батьки іноді неначе приймають накази і інструкції з боку своїх дітей, вони пасивні і наділяють дітей великим впливом в сім'ї. Такі батьки не покладають на своїх нащадків великих надій, дисципліна в їх сім'ях мінімальна, і вони не відчують великої відповідальності за долю дітей.

Парадоксальне те, що діти з таких сімей стають найнещаснішими. Вони більш схильні до таких психологічних проблем, як депресії і різного роду фобії, серед них висока схильність до здійснення насильства. Вони також легко залучаються в різного роду антигромадські дії. Дослідження показали, що існує зв'язок між ліберальним вихованням і злочинами серед малолітніх, зловживанням наркотиками і алкоголем, а також ранньою сексуальною активністю.

Такі батьки щеплять своїм дітям думку, що вони можуть добитися бажаного, маніпулюючи оточуючими: “Діти набувають помилкового відчуття контролю над своїми батьками, а потім намагаються управляти і людьми, що їх оточують”. Пізніше вони погано встигають в школі, значно частіше не слухаються старших, а також можуть спробувати обійти не чітко сформульовані закони і правила”. Оскільки їх не навчили контролювати себе і стежити за своєю поведінкою, то у таких дітей менше шансів розвинути відчуття самоповаги. Недолік дисципліни викликає у них бажання самим встановити який-небудь нагляд, тому вони “докладають багато зусиль для встановлення контролю над своїми батьками і намагаються добитися від них контролю над собою”. Незадоволені психологічні потреби приводять дітей ліберальних батьків до того, що вони стають “уразливими і нездібними протистояти щоденним проблемам, що заважає дитині повною мірою брати участь в житті суспільства”. А це, у свою чергу, перешкоджає їх соціальному розвитку, формуванню відчуття власної гідності і позитивної самооцінки. Не маючи високих цілей і надій, “діти ліберальних батьків зазвичай насилу контролюють свої імпульси, вони проявляють незрілість і не бажають брати на себе відповідальність”. Стаючи більш дорослими, такі підлітки

конфліктують з тими, хто не потурає їм, не здатні враховувати інтереси інших людей, встановлювати міцні емоційні зв'язки, не готові до обмежень і відповідальності.

У реальності авторитарний, ліберальний, демократичний стилі виховання в чистому вигляді зустрічаються не так вже часто. Зазвичай в сім'ях практикуються компромісні варіанти, які ближче до одного або іншому полюсу. Крім того, старші члени сім'ї можуть реалізовувати неідентичні один одному стилі (наприклад, батько— більш авторитарний, мати — демократична).

Особливо важливими для розвитку особистості дитини є дві пари ознак, які визначають поведінку батьків: прийняття (тепло, любов) — неприйняття (ворожість), що задають емоційний тон стосунків, і терпимість (самостійність, воля) — стримування (контроль), що визначають переважаючий у сім'ї тип контролю і дисципліни.

За віссю **“прийняття — неприйняття”** в першому випадку основними засобами виховання є увага і заохочення; батьки орієнтовані насамперед на виокремлення позитивних якостей дитини, задоволені спілкуванню з нею, сприймають її такою, якою вона є. У другому випадку основними засобами виховання є суворість і покарання; батьки не сприймають своїх дітей (виокремлюють у них насамперед негативні риси), не дістають задоволення від спілкування з ними, часом виявляючи ворожість.

Численними дослідженнями доведено перевагу першого підходу до виховання дітей.

Дитина, яка позбавлена любові, має менше можливостей для досягнення високої самоповаги, створення стійкого, позитивного Я-образу, побудови теплих стосунків з іншими людьми. Вивчення особистості людей, які страждають на невротичні розлади, відчувають труднощі у спілкуванні та професійній діяльності, свідчить про те, що всі ці явища набагато частіше виявляються в людей, яким у дитинстві бракувало батьківської уваги і тепла.

Недоброзичливість або неухважність, мало того, жорстоке поводження батьків із дітьми викликає в останніх неусвідомлювану ворожість, що спрямовується зовні (наприклад, трансформується в агресивні дії не тільки проти батьків, а й проти сторонніх людей) або всередину і виявляється в почутті провини, тривоги, низькій самоповазі тощо.

За віссю **“тривожність — стримування”** в першому випадку батьки впливають на дитину через похвалу, пояснення їй наслідків її дій, обґрунтовують свої вимоги. У другому випадку тактика стримування припускає застосування батьківської влади через наказ, насильство, фізичне покарання, батьківський контроль над бажаннями дитини.

Психолог Д. Баумрінд виявила три **моделі поведінки дітей** залежно від особливостей поведінки батьків [14]:

- модель I — діти з високим рівнем незалежності, зрілості, упевненості в собі, активності, стриманості, допитливості, доброзичливості, які вміють розбиратися в оточенні;
- модель II — діти, недостатньо впевнені в собі, замкнені й недовірливі;
- модель III — діти, не впевнені в собі, не виявляють допитливості і не вміють стримуватись.

Здійснивши дослідження, Д. Баумрінд вирізняла чотири **показники поведінки батьків**, що впливають на формування у дітей певних рис (рис. 3.1):

- **контроль** — високий бал за цим показником означає істотний вплив батьків на діяльність дітей, послідовність у висуванні до них вимог;
- **вимога зрілості** — високий бал за цим показником свідчить про те, що батьки висувають вимоги, що сприяють формуванню у дітей зрілості, незалежності, самостійності, високого рівня здібностей в інтелектуальній, соціальній та емоційній сферах;
- **спілкування** — високий бал за цим показником означає, що батьки орієнтовані на переконання дитини, обґрунтування своїх вимог, готовність вислухати думку дитини;

• **доброзичливість** — високий бал за цим показником свідчить про зацікавленість батьків у розвитку дитини (похвала, радість від успіхів дитини), тепле ставлення до дитини (любов, турбота).

Отже, виокремлено три **моделі поведінки батьків**, пов'язані з фактором контролю, що відповідають моделям поведінки дітей:

* модель **авторитетного батьківського контролю** — відповідає моделі I поведінки дітей;

* **авторитарна модель** — відповідає моделі II;

* **поблажлива модель** — відповідає моделі III.

Діана Баумрінд в ході спостережень змогла виділити 3 різних за способом контролю і емоційної насиченості стилі батьківського відношення і відповідних цим стилям характеристики дітей.

1. Авторитетні батьки — ініціативні, товариські, добрі діти. високий рівень батьківського контролю, заохочення зростаючої автономії дітей, теплі відносини з дітьми. Як результат — діти соціально адаптовані, упевнені в собі, здібні до самоконтролю, володіють високою самооцінкою. Вирішення батьків не здаються довільними і несправедливими для дітей, тому діти легко погоджуються з ними.

2. Авторитарні батьки — дратівливі, схильні до конфліктів діти. Високий рівень контролю: батьки чекають неухильного виконання своїх вимог, відносини з дітьми холодні і відчужені. Батьки мало спілкуються з дітьми, встановлюють жорсткі вимоги і правила, не допускають їх обговорення, не спонукають дітей висловлювати свою думку. Діти замкнуті, боязливі і похмурі, невибагливі і дратівливі.

3. Поблажливі (або ліберальні) батьки — імпульсні, агресивні діти. Низький рівень контролю і теплі відносини: батьки слабо або зовсім не регламентують поведінку дитини, хоча вони відкриті для спілкування з дітьми, але домінуючий напрям комунікації — від дитини до батьків. На думку Д. Баумрінд, батьки так захоплюються демонстрацією «безумовної любові», що перестають виконувати безпосередньо батьківські функції, зокрема, встановлювати заборони для своїх дітей. Діти схильні до

неслухняності і агресивності, поведяться неадекватно і імпульсний, невимогливі до себе, в деяких випадках діти стають активними, рішучими і творчими людьми.

Колеги Д. Баумрінд Елеонора Маккобі і Джон Мартін доповнили дану типологію ще одним, четвертим, стилем виховання дитини в сім'ї.

4. Байдужі батьки (*Індиферентний стиль*)— озлоблені діти. Низький рівень контролю і холодні відносини: батьки не встановлюють для дітей ніяких обмежень, байдужі до дітей, закриті для спілкування. Якщо байдужість поєднується з ворожістю, дитина проявляє руйнівні імпульси і схильність до поведінки, що відхиляється.

Дослідниками виділені наступні аномальні стилі виховання (А.Е. Лічко, Г.Г. Ейдемільер).

1. Гипопротекція: недолік опіки і контролю за поведінкою, що доходить іноді до повної бездоглядності; частіше виявляється як недолік уваги і турботи до фізичного і духовного благополуччя дитини, справам, інтересам, тривогам. Неувімкнення дитини в життя сім'ї приводить до асоціальної поведінки із-за незадоволеності потреби в любові і прихильності.

2. Домінуюча гіперпротекція. Виявляється в підвищеній, загостреній увазі і турботі до дитини, надмірній опіці і дріб'язковому контролі поведінки, стеженні, заборонах і обмеженнях. Дитини не привчають до самостійності, пригнічують розвиток його відчуття самостійності і відповідальності. Це приводить або до реакції емансипації, або до безініціативності, невмінню постояти за себе.

3. Потураюча гіперпротекція: виховання за типом «кумир сім'ї», потурання всім бажанням дитини, надмірне заступництво і обожнювання, що приводять до непомірно високого рівня домагань дитини, нестримне прагнення до лідерства і переваги, що поєднується з недостатньою завзятістю і опорою на власні можливості. Підсилює истероїдну акцентуацію у дітей.

4. Емоційне відкидання. Дитиною обтяжуються. Його потреби ігноруються. Іноді з ним жорстоко поведяться. Батьки вважають дитину

тягарем і проявляють загальну незадоволеність дитиною. Часто зустрічається приховане емоційне відкидання: батьки прагнуть завуалювати реальне відношення до дитини підвищеною турботою і увагою до нього. Цей стиль виховання надає найбільш негативну дію на розвиток дитини.

5. Жорстокі взаємини. Можуть виявлятися відкрито, коли на дитині зривають зло, застосовуючи насильство, або бути прихованими, коли між батьками і дитиною коштує «стіна» емоційної холодності і ворожості.

6. Підвищена моральна відповідальність: не відповідні зросту і реальним можливостям дитини вимоги безкомпромісної чесності, відчуття довга, порядності, покладання на нього відповідальності за життя і благополуччя близьких, наполегливі очікування великих успіхів в житті – все це природно поєднується з ігноруванням реальних потреб дитини, його власних інтересів, недостатньою увагою до його психофізичних особливостей.

На думку В.І. Гарбузова, існує три патогенні типи виховання.

Тип А. Неприйняття (емоційне відкидання). Суть цього типу в надмірній вимогливості, жорсткій регламентації і контролі. Дитинане приймається такою, якою вона є, її починають переробляти. Це роблять допомогою або дуже жорсткого контролю, або безконтрольністю, повним потуранням. Неприйняття формує у дитини невротичний конфлікт. У самих батьків спостерігається неврастення. Диктується: «Стань таким, яким я не став». Батьки дуже часто засуджують інших. У матері дуже висока напруженість, вона прагне зайняти високе положення в соціумі. Такі батьки не люблять в дитині «дитину», вона дратує їх своєю «дитячістю».

Тип Б. Гиперсоціалізуюче виховання. Виникає на ґрунті тривожної недовірливості відносно здоров'я, соціального статусу дитини і інших членів сім'ї. В результаті можуть сформуватися страхи, фобії соціального плану, можуть бути нав'язливі ідеї. Виникає конфлікт між бажаним і належним. Батьки приписують дитині, що він повинен хотіти. В результаті у нього виникає страх перед батьками. Батьки прагнуть подавити прояв природних

основ темпераменту. При таким типі виховання діти-холерики стають педантичними, діти-сангвініки і діти-флегматики — тривожними, а діти-меланхоліки стають нечутливими.

Тип В. Егоцентричне виховання. Спостерігається в сім'ях, де дитина знаходиться на положенні кумира. Дитині нав'язується уявлення про те, що він має самоподавляючу цінність для інших. В результаті у дитини з'являється багато претензій до сім'ї і до світу в цілому. Таке виховання може спровокувати істероїдний тип акцентуації особистості.

У дослідженні *Е.Т. Соколової* основні стилі дитячо-батьківських відносин були виділені на підставі аналізу взаємодії матері і дитини при сумісному вирішенні завдань:

- співпраця;
- псевдоспівпраця;
- ізоляція;
- суперництво.

Співпраця припускає тип відносин, в яких потреби дитини враховуються, йому дають право «на автономію». Допомога необхідна в складних ситуаціях, що вимагає участі дорослої. Варіанти вирішення тієї або іншої виниклої в сім'ї проблемної ситуації обговорюються разом з дитиною, береться до уваги його думка.

Псевдоспівпраця може здійснюватися в різних варіантах, таких, як домінування дорослого, домінування дитини. Для псевдоспівпраці характерна формальна взаємодія, що супроводжується відвертими лестощами.

Псевдосумісні рішення досягаються за рахунок поспішної згоди однієї з партнерів, що випробовує страх перед можливою агресією іншого.

При *ізоляції* повністю відсутня кооперація і об'єднання зусиль, ініціативи один одного відхиляються і ігноруються, учасники взаємодії не чують і не відчують один одного.

Для стилю *суперництва* характерна конкуренція при відстоюванні власної

ініціативи і придушенні ініціативи партнера.

Автор підкреслює, що лише при співпраці, коли при виробленні сумісного рішення приймаються як пропозиції дорослої, так і самої дитини, відсутнє ігнорування партнера. Тому даний тип взаємодії спонукає дитину до творчої активності, формує готовність до взаємоприйняття, дає відчуття психологічної безпеки.

3. *Типи батьківської любові та батьківські директиви.*

Окрім типу відношення батьків і типу виховання, формування особистості дитини в сім'ї багато в чому визначається **батьківськими директивами**. Вони можуть бути джерелом багатьох емоційних проблем дитини як в сьогоденні, так і майбутньому. Директива як непряме батьківське навчання (програмування) вперше було описане американськими фахівцями з транзактного аналізу Робертом і Мері Гоулдінгами.

Під **директивою** розуміють прихований, непрямий наказ, не явно сформульований словами або позначене діями батька, за невиконання якого дитина не буде покарана явно, але буде покарана побічно (відчуттям провини перед батьками). При цьому дійсних причин своєї провини дитина усвідомити не може, вони приховані.

Тільки виконуючи директиви, дитина відчуває себе «хорошою». Директива — це своєрідне «приховане послання» батьками дитині, повчання. Самі батьки можуть не усвідомлювати до кінця глибинний зміст, який поміщений в їх директиві. Можна виділити ряд директив, що негативно впливають на формування особистості дитини. Приведені нижче види батьківських директив і їх зміст розкриті і проінтерпретовані вітчизняними психологами В. Лосевою і А. Луньковим. У назві директиви відображено приховане глибинне значення послання дитині.

«**Не живи**». У побутовій мові це послання може передаватися частими голосінням і висловами наступного типу: «Очі мої на тебе б не дивилися»,

«Щоб ти крізь землю провалився». Розширений варіант директиви виявляється в «виховних» бесідах батьків на наступні теми: «Скільки бід і складнощів принесла дитина своєю появою на світ», «Як важкі і жахливі були пологи», «Спогади про бажання перервати вагітність». Оскільки в кожній директиві є приховане значення, то сенс цієї директиви полягає в бажанні управляти дитиною через збудження в ній постійного відчуття провини. Дитина може несвідомо ухвалити рішення, що він джерело всіх можливих бід в житті батьків, що він їх вічний боржник. З роками це ірраціональне відчуття зростає. Негативний вплив цієї директиви полягає в тому, що невротична провина руйнівна. Сім'я як би перекладає на дитину відповідальність за всі життєві проблеми. В результаті у дитини виникають серйозні емоційні проблеми. Він може виконувати цю директиву наступним способом — демонструвати хуліганську, провокаційну поведінку зовні удома. Дитина спеціально наривається на покарання для зменшення тотального відчуття провини. Реальне покарання служить засобом для розрядки емоційної напруги дитини, оскільки йому простіше відчувати себе винуватим перед батьками за конкретну подію, а не за факт власного народження. «М'якшим» варіантом цієї директиви може бути наступне послання: «Не живи своїм життям, а живи моїм».

«Не будь дитиною». У побутовій мові це може виявлятися, наприклад, таким чином: «Тобі вже три роки, а ти поводишся як маленький», «Швидше б ти виріс» і тому подібне. Батьки часто вживають вислови, знецінюючи будь-які прояви дитячості, підкреслюючи бажаність дорослої поведінки дитини. Діти, що приймають дану директиву, в майбутньому зазнають труднощі в спілкуванні з власними дітьми, оскільки не здібні до розкутої, ігрової поведінки. Приховане значення такої директиви пов'язане з несформованою готовністю батьків перейняти на себе відповідальність за виховання дитини. Це буває характерним для молодих інфантильних батьків.

«Не рости». Така директива часто звернена до молодших або єдиних дітей в сім'ї. У побутовій мові вона виявляється в наступних висловах: «Не

поспішай дорослішати», «Ти ще мала, щоб фарбуватися». Підкреслюється краса раннього дитинства. Таку директиву дають батьки, які панічно бояться сексуальної зрілості своїх дітей (це може бути і боязнь «порожнього гнізда», на яке неминуче перетворюється сім'я при відході дорослих дітей). Приховане значення цієї директиви полягає в наступному: «Тільки у випадку, якщо ти залишишся маленьким, ти зможеш отримувати мою підтримку». У дорослому житті цим дітям важко створювати власну сім'ю, а якщо і створюють її, то живуть разом з батьками. Така директива, безумовно прийнята дитиною, може впливати і на формування його фізичної зовнішності. Дитина починає відставати в зростанні від однолітків, демонструючи поведінку, не відповідну його віку.

«Не думай». У буденному житті ця директива виявляється в наступних фразах, звернених до дитини: «Не бери в голову», «Не розумій», «Не міркуй, а роби». У даній директиві міститься заборона на міркування, на інтелектуальну діяльність. Діти, що виконують таку директиву, в дорослому стані або починають відчувати «порожнечу в голові» при вирішенні проблем, або у них починає боліти голова, або з'являється прагнення «розмити» ці проблеми за допомогою розваг, алкоголю і наркотиків. Можуть зустрічатися наступні варіанти даної директиви: «Не думай про щось конкретне». В цьому випадку батьки прагнуть захистити дитину від травмуючої ситуації. Тому в майбутньому людина навчається думати про що завгодно, тільки не про свою проблему. Приховане значення такої директиви полягає в тому, що батьки самі бояться вирішувати якісь конкретні проблеми і передають дітям свій страх. Ще одним різновидом директиви: «Не думай» є наступне послання батьків «Нічого міркувати, тисни на відчуття».

Найчастіше цей батьківський «посил» звернений до дівчинки. Приймавши його, вона починає відчувати себе винуватою, якщо вирішує технічні завдання, ухвалює управлінські рішення, займається політикою і тому подібне. У таких жінок існує страх втратити жіночність в ситуаціях, що вимагають інтелектуальної напруги.

«Не відчувай». Ця директива припускає заборону на прояв емоцій в цілому або заборона на які-небудь конкретні відчуття (наприклад агресію, страх). Заблоковані емоції не зникають, а проєктуються на об'єкти, які доступні. Дорослі, які отримували в дитинстві таку директиву, випробовують утруднення в прояві відчуттів по відношенню до сексуального партнера в сімейному житті. Варіантом даної директиви може бути батьківська заборона на «фізичні відчуття». Дитину як би привчають не довіряти своїм відчуттям, сигналам тіла. (Наприклад, батьки привчають його ігнорувати свої харчові потреби, примушуючи дитину їсти не тоді, коли хочеться, а відповідно до зовнішніх режимних правил.) У дорослому житті такі люди часто страждають психосоматичними захворюваннями (наприклад ожирінням, оскільки втрачають контакт з відчуттям насичення).

«Не досягай успіху». Така директива передається в ході виховних розповідей за типом: «Самі ми університетів не кінчали», «У тебе нічого не вийде». Батька висміюють плани і ідеї дитини. У результаті у нього знижується самооцінка («У мене нічого не вийде»). Приховане значення директиви пов'язане з наявністю у батьків несвідомої заздрості до успіхів дітей. У дорослому житті ці діти можуть стати працелюбними і старанними людьми, але їх ніби переслідує зла доля (наприклад, при завершенні відповідального проєкту раптом виникає якась обставина або причина, що руйнують успішний почин). «Чесно» виконуючи отриману директиву, така людина, лякаючись успіху, несвідомо «знаходить» численні способи нашкодити справі, спізнюється на важливу зустріч, випадково проливає чорнило на креслення, потрапляє до лікарні і тому подібне.

«Не будь лідером». Отримуючи таку директиву, дитина часто чує подібні слова: «не висовуйся», «не виділяйся», «будь як всі». Батьки стурбовані відчуттям заздрості інших людей по відношенню до їх дитини. Виходячи з таких спонук, вони і охороняють дітей. Ставши дорослими, ці діти завжди ходять в підпорядкуванні, відмовляються від кар'єри, не прагнуть домінувати в сім'ї.

«Неналеж нікому, окрім мене». Таку директиву передають батьки, що мають проблеми в спілкуванні. Вони бачать в дитині єдиного друга. Батьки всіляко підкреслюють винятковість їх взаємин, несхожість їх сім'ї на інші сім'ї. З віком самооцінка такої дитини може бути адекватною, але він в будь-якій групі відчуватиме себе одинаком, відчують великі ускладнення в ситуаціях, що припускають злиття з групою. В результаті дитина скрізь відчуває себе «не як всі», окрім як в батьківській сім'ї.

«Не будь близьким». Приховане значення даної директиви, яка йде від матері до дитини, полягає в наступному: «Будь-яка близькість небезпечна, якщо це близькість не зі мною». На відміну від попередньої директиви, вона стосується заборони на контакт з близькою людиною, а не з групою. У дорослому житті така людина зазнаватиме труднощі в сексуальній сфері, боятися близькості з іншою людиною.

«Не роби». Дорослий передає дитині послання, сенс якого зводиться до наступного: «Нічого не роби сам — це небезпечно. За тебе все робитиму я». При такій директиві активність і ініціатива дитини практично повністю блокуються. Ставши дорослим, людина починає зазнавати болісні труднощі на початку кожної справи. Він постійно відкладає важливі справи на потім». Фактично люди не здогадуються, що виконують таким образом батьківську директиву.

«Не будь собою». Така директива може, наприклад, базуватися на неприйнятті батьками статі дитини. У висловах, звернених до дитини, і способах спілкування з ним, підкреслюється значущість рис, які не властиві цій статі. Оскільки відповідні його статі межі заперечуються, дитина починає поводитися відповідно до очікувань, щоб отримати батьківську любов. У результаті у нього можуть бути проблеми з формуванням статевої ідентичності, а також труднощі в контактах з протилежною статтю. Дана директива може виявлятися у вигляді вказівки на те, що дитина повинна бути схожий на якогось іншого. Наприклад: «Твій друг це може, а ти — ні, роби як він». Приховане значення директиви полягає в наступному: батьки хочуть

маніпулювати дитиною, примушуючи його прагнути до недсяжного ідеалу.

Ставши дорослим, така людина постійно собою незадоволена і вважає цю незадоволеність моральною чеснотою, а також може проявляти заздрість по відношенню до інших.

«Не відчувай себе добре». У цій директиві передається заборона на хороше здоров'я. Мати може говорити іншим у присутності дитини: «Він у мене хоч і слабенький, але зробив...». Дитина привчає себе до думки, що хвороба привертає до себе увагу, погане самопочуття підвищує цінність самої дії, тобто хворобу додає пошани і викликає більше схвалення. Таким чином, дитина в майбутньому отримує дозвіл на те, щоб мати вигоди від свого захворювання. Тому в майбутньому ця дитина або йде в хворобу, щоб отримувати увагу від тих, що оточують, або стимулює хворобу для маніпулювання іншими людьми. Залишаючись здоровим, така людина страждатиме іпохондрією.

Найімовірніше, колись ці директиви мали позитивне призначення, будучи концентрованим досвідом виживання декількох поколінь сім'ї в реальних історичних умовах. Історична ситуація змінилася, але директиви як якесь інертне знання все ще передаються наступному поколінню.

А.С. Співакавська, ґрунтуючись на тривимірній моделі любові пропонує оригінальну типологію любові батьківської. Трьома вимірюваннями почуття любові в рамках даної моделі виступають: симпатія-антипатія, -пiклування, близькість – дальність.

1. Дієва любов – симпатія, повага, близькість. Батьки приймають дитину, проявляють любов і інтерес, поважають його права і обов'язки. Вступають в співпрацю і готові прийти на допомогу. Кредо: «Я люблю свою дитину таку, якою вона є, вона найкраща». «Хочу, щоб моя дитина була щаслива, і допомагатиму їй в цьому».

2. Відчужена любов- симпатія, пошана, дистантність. Ухвалення дитини, недолік уваги і турботи. Гіпопротекція -(недостатня опіка). Низький рівень кооперації і допомоги. Кредо- у мене прекрасна дитина, але я дуже зайнятий.

«Дивіться, яка у мене прекрасна дитина, шкода, що у мене не так багато часу для спілкування з нею».

3. Дієва жалість – симпатія, неповага, близькість. Прийняття дитини, недовіра до неї, зайва опіка і потурання. Кредо- Моя дитина не така, як всі. Хоча моя дитина недостатньо розумна і фізично розвинена, але все одно це моя дитина і я її люблю.

4. Поблажливе відчуження – Симпатія, неповага, дистантність. Прийняття дитини, усунутість, гіпопротекція, виправдання неблагополуччя хворобою дитини, поганою спадковістю. Кредо- не можна винити моєї дитини в тому що вона така - є об'єктивні причини.

5. Відкидання – антипатія, неповага, дистантність. Відкидання дитини, обмеження спілкування, ігнорування, гіпопротекція що граничить з бездоглядністю. Кредо- Не люблю своєї дитини і не хочу мати з нею справи. Ця дитина викликає у мене неприємні відчуття і небажання мати з нею справу.

6. Презирство - антипатія, неповага, близькість. Відкидання дитини, тотальний контроль, застосування покарань, відсутність заохочень, переважання заборон. Кредо- Я мучуся і страждаю від того, що моя дитина така погана. Я мучуся, безмежно страждаю тому, що моя дитина така нерозвинена, нерозумна, уперта, боязка, неприємна іншим людям.

7. Переслідування - антипатія, пошана, дистантність. Відкидання дитини, домінуюча гіперпротекція, жорстке звернення, тотальний контроль. Кредо- Моя дитина негідник і я доведу це.

8. Відмова- антипатія, неповага, дистантність. Відкидання дитини, гіпопротекція, бездоглядність, потурання, ігнорування. Кредо- я не хочу мати справи з цим негідником.

4. Причини неадекватного відношення до дитини.

Розрізняють такі **причини неадекватного відношення до дитини:**

- психолого-педагогічна некомпетентність батьків, некритично засвоєні ригідні стереотипи виховання дитини, які приводять до стихійності виховання, неузгодженість установок і дій батьків;
- особистісні особливості батьків;
- особливості взаємин подружжя або інших членів сім'ї, які проектуються на дитину.

Якщо перша причина не вимагає пояснень, то, що стосується другої, слід зазначити, що ще в 1922 р. А. Адлер описав тип тривожної матері, яка надмірно опікає дитину, тим самим паралізує його власну активність і самостійність.

Дослідник А. Захаров, характеризуючи особистісні особливості батьків дітей, які страждають неврозом, відзначає, що матері відрізняються тривожністю і невпевненістю в собі у поєднанні з надмірною пунктуальністю, нетерпимістю, конфліктністю, недостатньо емоційною чуйністю, а батьки – пасивністю, м'якістю, певним зниженням загального фону настрою.

У батьків інтровертів частіше зустрічаються неврози. Це пояснюється внутрішнім способом переробки емоцій, що ускладнює налагодження контакту. Невроз дитини дуже часто є наслідком неврозу матері (від загальної незадоволеності шлюбом). У дітей з неврозами матері часто наголошуються висока напруженість, стомлюваність.

Негативно впливають на процес виховання дитини не тільки такі індивідуальні особливості батьків, як тривожність і афективність, а і домінантність, владність, бажання підпорядкувати собі дітей і добитися від них беззастережної слухняності (особливо це стосується відношення матері до сина).

У батьків з глибокими особовими проблемами часто спрацьовує захисний механізм «проекції», коли вони не усвідомлювані, вони переносять власні небажані проблеми і якості на дитину. Такі батьки, не помічаючи у себе певних рис характеру і поведінки, які проектується на дитину, прагнуть викоренити

прояв цих рис у дитини. При цьому відношення до дитини за типом «емоційне відторгнення» із-за невідповідності ідеальному образу батьків або за типом «гіперпротекція», маскуючи приховане відторгнення (такі батьки говорять про свою дитину: «я люблю його, але він поганий, ледачий, дурний, робить щось тільки після покарання»).

У неповній сім'ї мати може проектувати свої відносини з колишнім чоловіком на сина, оцінюючи його негативно («такий же, як батько»). Мати, відносячись до сина-підлітка, який «замінює» батька (вимагаючи постійної уваги до себе, проявляючи нав'язливе бажання постійно бути в товаристві з сином, прагнучи обмежити його контакти з однолітками).

Дисгармонійні відносини в сім'ї часто приводять до того, що окремі її члени використовують дитину для вирішення власних проблем.

Три форми розбіжностей, які спостерігаються в дисгармонійних сім'ях:

- суперництво (прагнення двох або більшої кількості членів сім'ї забезпечити собі виняткове положення, боротьба за яке набуває тривалого, постійного характеру);
- уявна співпраця (відсутність труднощів, що зовні здається, в сімейних відносинах, яке обертається конфліктами у разі настання важких для сім'ї подій – хвороби когось з членів сім'ї, підвищення по службі одного з подружжя і пов'язане з цим збільшення робочого часу);
- ізоляція (психологічне відділення одне або більшої частині сім'ї один від одного, підтримуються тільки формальні відносини, необхідні, ділові відносини).

Дослідник О. Добровіч відзначає, що для дитини в такій «складній сім'ї» часто передбачені фіксовані ролі – «кумир сім'ї», «мамин (батькове, бабуся) скарб», «жахлива дитина», які часто відображають відносини дорослих членів сім'ї.

Зведення дитини в ранг «кумира сім'ї» часто пояснюється суперництвом дорослих, коли кожен з них, показуючи виняткову турботу про дитину, прагне утвердити домінування в сім'ї або уявну співпрацю.

Граючи роль «маминого (батькового, бабусіного) скарбу», дитина стає чиймсь особистим кумиром, що найчастіше свідчить про суперництво між дорослими, (це виражається, наприклад, в питанні «Кого ти більше любиш?», яке травмує і дезорієнтує дитину, примушує її демонструвати лицемірство і спритність) або про ізоляцію когось з дорослих, який компенсує цією схильністю недолік емоційного тепла сім'ї.

Приписувана дитині роль «цяці» часто пов'язана з ситуацією уявної співпраці в сім'ї, коли дорослі, не уміючи і не вважаючи потрібним глибоко проникати у внутрішній світ один одного, і від дитини, перш за все, вимагають порядності і слухняності. При цьому потурання дитини може трансформуватися в його самосвідомості в тенденцію до самозвинувачення, яке робить дитину уразливою до неминучих помилок і труднощів.

Нездатність батьків виробити сприятливу для розвитку дитини виховну позицію може привести до глибоких порушень у відносинах з дітьми, в жорстокості по відношенню до них. Розрізняють такі **види жорстокості по відношенню до дітей**:

- **фізичне насильство**, яке охоплює всі форми дитячих травм, отриманих із-за цілеспрямованих дій батьків, фізичне покарання;
- **сексуальне насильство** як залучення функціональне незрілих дітей і підлітків до сексуальних дій або до спостереження за ними без розуміння і згоди на це дитини;
- **емоційне або психічне насильство**, яке може виявитися як у формі негативної уваги (погрози, постійна критика, сварки), так і у формі щонайповнішої неухважності до дитини;
- **байдужість до дитини**, зневага його інтересами і потребами, не тільки духовними, але і матеріальними (одяг, їжа, ліки).

Крім того, до чинників, які можуть зумовити жорстокість по відношенню до дітей, належать фінансові труднощі в сім'ї, також перенесене батьками жорстоке поводження з ними.

Як наслідок, у дитини формуються в більшості випадків негативні якості: агресія, жорстокість, переживання безцільності існування, бажання неусвідомлюваною помсти або, навпаки, загострене прагнення пошуку психологічного захисту, опіка з боку інших людей.

Слід зазначити, що батьки переносять особистісні проблеми і проблеми у відносинах з іншими членами сім'ї на дітей переважно підсвідомо, найчастіше з глибоким переконанням, що саме так роблять дитині добро. Проте в результаті неадекватне відношення батьків приводить до деформації особистості дитини, утрудняє можливості його самореалізації.